

АДВЕРБИАЛДЫК СӨЗДӨРДҮ ИЛИКТӨӨДӨГҮ ТАЛАШ МАСЕЛЕЛЕР ЖӨНҮНДӨ

*Мирзахидова Муяссар Инамжановна, филол. и. д., профессор, m.mirzahidova@mail.ru
Б.Осмонов атындагы ЖАМУ,
Жалал-Абад, Кыргыз Республикасы.
Сайидырахимова Дилфуза Сайидмахаматовна,
филол. и. к. доцент, Saidrahimova71@mfil.ru
Кыргыз-Өзбек университети
Ош, Кыргыз Республикасы.
Матаева Омургул Нуралиевна, аспирант,
Ош, Кыргыз Республикасы*

Аннотация: Макалада азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилиндеги тактоочтордун жасалышындагы кээ бир дал келбестиктерге илимпоздор тарабынан жүргүзүлгөн полемикалар жөнүндө сөз болот. Илимпоздор – А.Хожиев, Ш.Рахматуллаев, С.Давлетов эмгектери талдоого алынат.

Ачык сөздөр. Лексема, адвербиалдык лексемалар, грамматикалык категория, семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөр.

О СПОРНЫХ ВОПРОСАХ В ИССЛЕДОВАНИИ АДВЕРБИАЛЬНЫХ ЛЕКСЕМ

*Мирзахидова Муяссар Инамжановна, д. филол. н., профессор, m.mirzahidova@mail.ru
ЖАГУ им. Б.Осмонова
Жалал-Абад, Кыргызская Республика.
Сайидырахимова Дилфуза Сайидмахаматовна, к. филол.н. доцент, Saidrahimova71@mfil.ru
Кыргызко-Узбекский университет
Ош, Кыргызская Республика.
Матаева Омургул Нуралиевна, аспирант,
Кыргызко-Узбекский университет
Ош, Кыргызская Республика.*

Аннотация: В статье обсуждается мнение и выводы ученых по поводу несоответствий в построении адвербиальных лексем в современных кыргызском и узбекском языках. Анализируются работы ученых - А. Ходжиева, Ш. Рахматуллаева, С. Давлетова.

Ключевые слова: Лексема, наречные лексемы, грамматическая категория, семантические, морфологические и синтаксические признаки.

DISPUTES IN THE STUDY OF ADVERBIAL LEXEMES

*Mirzahidova Muyassar Inamzhanovna, Doctor of Philology ., professor
E-mail: m.mirzahidova@mail.ru
Jalal-Abad State University after. B. Osmonova
Jalal-Abad, Kyrgyz Republic
Sayydrakhimova Dilfuza Sayyidmahamadovna, PhD in Philology docent
E-mail: Saidrahimova71@mail.ru
Kyrgyz-Uzbek University, Osh, Kyrgyz Republic
Mataeva Omurgul Nuralievna, postgraduate student,
Kyrgyz-Uzbek University, Osh, Kyrgyz Republic*

Annotation: *The article discusses the opinion and conclusions of scientists about the inconsistencies in the construction of adverbial lexemes in modern Kyrgyz and Uzbek languages. The works of scientists - A. Khodjiev, Sh. Rakhmatullaev, S. Davletov are analyzed mainly in this work.*

Key-words: *Lexeme, adverbial lexemes, grammatical category, semantic, morphological and syntactic features*

Сөз түркүмдөрүнүн проблемалары илимпоздордун алдына изилдөөнүн очогу болгон ар бир сөздүн табиятын мүмкүнчүлүктүк барынча толук, туура анализдөө максатын, ушул максатты ишке ашыруу үчүн бир топ милдеттерди коёт. Бул милдеттерди сөздөргө мүнөздүү болгон бир жактуулугун, окшоштугун, өзгөчөлүктөрүн табуу, аныктоо, мүнөздөө ар бир сөздү өзүнө тиешелүү болгон топторго бөлүү аркылуу гана ишке ашат деп эсептейбиз. Ошондой сөз түркүмдөрүнүн бири – тактооч.

Тактооч бардык түрк тилдеринде өзүнчө изилденген. Түрдүү тилдерде тактоочко тиешелүү болгон изилдөөлөр бар, мисалы, чуваш, кумык, тува, татар, өзбек, кыргыз, башкыр, каракалпак ж.б.

Түрк тилдериндеги тактоочтун негизги сөз түркүмдөрү катары чечими азырка чейин табылбагандыгы, дагы деле полемикалуу маселелерден бири экендиги, ушул күнгө чейин канааттандырарлык жыйынтык чыгарылбагандыгы бардыгыбызга белгилүү. Бирок мындай полемикалар тактоочту изилдегени жаңы-жаны изилдөө иштерин жүргүзүүгө жол ачып берди.

Тактоочтор маанилик жагынан атооч, сын атооч, зат атоочторго жакын сөздөр деп эсептелип, алар лингвистикада бир топ эле анализденген. Кээ бир илимпоздор тактооч менен сын атоочтун айырмасын так түшүндүрүп, аларда эч кандай талаш маселе жоктугун белгилешкен. [4, 6; 1, 337] Муну тактоочту изилдеген бир катар түркологдордун эмгектеринен да көрсө болот. Бирок буга каршы чыккан илимпоздор да болгон. Алар сын атооч нерсенин белгисин, тактооч аракеттин белгисин билдирет, демек, сын атооч да, тактооч да белгини билдире турган сөз, аларды эки сөз түркүмүнө ажыратуу шарт эмес, себеби алардын формасында да айырма жок, деген пикирлерин билдиришкен. Мисалы, К.С.Аскаков тактоочтун атайын сөз түркүмдөрү боло алышына күмөн менен карап, тактоочторду сөз түркүмү катары эсептеген илимпоздордун тыянактарын четке кагат, аларды синтаксистик кубулуштан башка нерсе эмес деп баалайт. Анын оюнча негизги сөз түркүмү болуу үчүн сөз өзүнүн грамматикалык категорияларына (морфологиялык белги) ээ болушу зарыл, тактоочто мындай белгилер жок, ал башка сөз түркүмдөрүнөн пайда болгон сөздөрдүн топторунан турат, дейт. [1, 338]

Түрк тилдериндеги тактоочторду терең изилдеген В.В.Виноградов, К.С.Аскаковдун тактоочторго бир эле грамматикалык жагын карап, сөздүн семантикалык жагына көңүл бурбагандыгын белгилейт. [1, 339] Белгилүү түрколог Н.Махмудов К.С.Аскаковду колдоп, тактоочту атайын сөз түркүмү катары кабыл алынышына каршы болот. [4,7] А.А.Потебня да К.С.Аскаковдун пикирлерин колдоп, тактоочту классификациялоодо негизги принцип катары синтаксистик критерийди койюу менен аны белгинин белгисин көрсөтүүчү сөздөр деп эсептейт. Андан ары ушул эле идеяны академик А.А.Шахматов улантат. Бирок ал тактоочту анализдөөдө синхрондук мамиле менен жандуу кепке таянып, анын негизги семантикалык өзгөчөлүгү, ошондой эле синтаксистик функциясын белгилөөгө умтулуп, тактоочту негизги сөз түркүмү экендигин тастыктайт жана анын сөз түркүмдөрүнүн системасында борбордук орунду ээлешин сунуш кылат. [1, 339]

Абстракттуу белги менен мамиле билдирүүчү тактоочтун башка сөз түркүмү менен аралаш абалдагы мамилеси тактоочтонгон сөздөрдүн айланасында даана сезилет.

Л.Н. Харитонов «Неизменяемые слова в якутском языке» аттуу эмгегинде биринчилерден болуп, башка түрк тилдериндеги тактоочторго караганда, якут тилиндеги тактоочту өз алдынча сөз түркүмү катары өзгөчөлүктөрү бардыгын изилдеп чыгат. «Якут тилиндеги

тактоочтор өзүнчө сөздөрдүн категориясы, алар семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен башка сөздөрдөн ачык айырмаланып турат”. [6, 5]

Илимпоз А.О.Искаков тактоочтордун белгисин төмөнкүдөй кылып үчкө бөлөт: 1) маанисине карай; 2) грамматикалык түзүлүшүнө карай; 3) синтаксистик функциясына карай. Бул белгилердин ичинен сөздүн семантикалык маанисин жетекчи деп белгилейт. [3, 36] Тактооч деп анализденген сөздүн семантикалык маанисин биринчи планга койгон илимпоз *жакшы – жаман* сыяктуу сөздөрдүн тактооч деп классификацияланышын четке кагып, бул сөздөрдү сын атооч экендигин ырастайт: “Слова типа *яхши, яман* лексически являются только лишь именами прилагательными, но они никак не могут быть названы наречиями, хотя при сочетании с глаголами они выражают обстоятельства образа действия”. [3, 50]

Түрколог, кыргыз тили илиминин көрүнүктүү илимпозу, тактоочту ийне-жибине чейин изилдөөгө чоң салымын кошкондордон бири Самак Давлетов да тактоочту башка сөз түркүмүнүн эсебинен байып, өнүгүп келе жаткан грамматикалык категория катарында каралышын, бул пикирдин кыргыз тилинин фактылары менен кубатталышын белгилейт. Окумуштуу кыргыз тилиндеги тактоочтордун сын атоочтон айырмасын так көрсөтүп, алардын ортосундагы айырма сөз жасоочу мүчөлөрдө экендигине басым жасайт: Сын атооч менен тактоочтун ортосундагы негизги айырма алардын ар биринин өз алдынча сөз жасоочу аффикстерге ээ экендиги менен түшүндүрүлөт. Мисалы, тактоочко тиешелүү болгон төмөнкү аффикстерди көрсөтүүгө болот: -ча (адамча, баатырларча), -лап (эртелеп), -лата (акчалата) ж.б., анын үстүнө пайда болушунун тарыхый жагынан негизги сөз түркүмүндөгү сөздөр менен тыгыз байланышта (соотносительно) болсо, сын атооч андай касиетке ээ эмес. [2, 8-10] Бирок, А.Хожиев С.Давлетовдун (ошондой эле бардык түрк тилин изилдеген окумуштуулардын пикирин да) тактоочтун жасалышына тиешелүү болгон аффикстерди белгилешине өзүнүн каршы пикирлерин билдирет.

Негизги сөз түркүмдөрүнөн сан атооч жана ат атооч гана сөз жасоо системасына ээ эместиги бардыгыбызга белгилүү; бирок тактоочтордун сөз жасоо системасындагы орду боюнча түрдүү пикир-полемикалар азырга чейин уланууда. Мисалы, ЖОЖдордогу өзбек тилин уйрөнүүчүлөр үчүн жазылган бардык илимий китептерде тактоочтун жасалышы жөнүндө айтылган, ал турсун, мисалдар менен бекемделген. [8, 610]

“Тактоочтордо сөз жасоо системасы жок, болушу да мүмкүн эмес. Сөз түркүмдөрүндө, алардын ичинен тактоочтордо туунду сөзгө тиешелүү мазмунга ээ болгон сөз жасалуу негизи жана сөз жасоочу сымал тутумга ээ тилдик бирдиктердин – жасалма сөздөр бар же жоктугу белгилениши зарыл болот. Маселенин ушул жагын кароонун өзү гана өзбек тилинде тактоочтун сөз жасоо системасына ээ эместигин маалымдайт. Муну өзбек тилиндеги тактооч жасоочу өнүмдүү мүчө деп берилип жүргөн *-ча* мүчөсү аркылуу карап көрөлү.

Өзбек тилиндеги тактооч жасоочу мүчөлөр жөнүндөгү илимпоздордун иштеринин бардыгында *-ча* мүчөсү тактооч жасоочу өнүмдүү мүчө катары эсептелип, бул пикирди тастыктоо максатында мисалдар берилет. Бирок бул мисалдар жалганган *-ча* мүчөсү тактооч жасоочу, жалпы эле сөз жасоочу мүчө эместигин, анын маанисинде (кандай маанидеги тактоочту жасашы) айтылган сөздөр да бул мүчөнүн сөз жасоочу боло албастыган тастыктайт.” [8, 173-174]

А.Хожиев Өзбек тилиндеги *-ча* мүчөсү аркылуу тактооч жасалат деген ойду четке кагып, ушул китептерде мисалга берилген (*-ча* мүчөсү аркылуу жасалган) сөздөрдү тактооч эмес деген чечимге келет: өзбек тилиндеги *ҳозирча, йигитча, болача, яширинча... илгарича, кейинча, бултургича... ленинча, украинча, ўзбекча...* деген сыяктуу сөздөрдү мисал келтирет.

Көңүл буруп карасак, бул мисалдардын өзү *-ча* аффикси сөз жасоочуга тиешелүү өзгөчөлүккө ээ эместигин так көрсөтөт. Мисалы, *-ча* аффиксин алган сөз “кыймыл процесси сөздүн негизинде билдирген предметке, абалга окшотулгандыгы же бир

белгинин башка бир белги менен окшоштугу маанилерин билдирет” экен, бул сөздөрдүн тутумундагы “-ча”ны тактооч жасоочу куранды дегенге мүмкүн эмес, демек айтылган пикирлер “-ча”нын сөз жасоочу аффикс эместигин далилдеп турат. Себеби окшотуу, окшоштугун (көрсөткөн) билдирген сөз туунду сөз жасоочу касиетке ээ эмес, сөз жасоочу жаңы сөздүк (словарный) маани – туунду сөз пайда кылат.

Биринчиден: *ҳозирча, йигитча, болача, атрофлича* сөздөрү “уңгу + сөз жасоочу” дан турган тутумду бирдик – туунду сөз эмес.

Экинчиден: *шошганча, бизнингча, ўзимча, билганимча* сөздөрүндөгү “-ча” сөз формасына (сөз форма + -ча) уланып жатат. Сөз жасоочу бирдик болсо мындай өзгөчөлүккө ээ эмес.

Үчүнчүдөн: *ленинча, украинча, илгаригича* жасалма сөз – сөздүк бирдик эмес, ошону үчүн сөздүктөрдө башкы сөз катарында берилбейт. [7, 173-174] “Ленинче” сөзүн мисал катары эки тилде тең карап көрөлү.

Кыргыз тилинде: *Ленинче жашайбыз, окуйбуз жана иштейбиз.*

Өзбек тилинде: *Ленинча яшаймиз, ишлаймиз ва ўқиймиз.*

Окумуштуунун жогорудагы пикири туурадай. Бирок илимпоздун бардык пикирине кошула албайбыз. Түрк тилдеринде, анын ичинен кыргыз тилинде, туундуу тактоочтор курандылардын жардамы менен жасалат.

Тактооч башка сөз түркүмдөрүнөн морфологиялык өзгөчөлүктөрү жана белгилери менен, ошондой эле жасалуу мүмкүнчүлүгү менен айырмаланат. Тактоочтун жасалуу потенциалы бардык түрк тилдеринде интенсивдүү өнүгөт да, бул процесс грамматикалык өзгөчөлүктөргө жана белгилердин системасына таянат. Мындай белгилер ар бир тилде тиешелүү сөз жасоочу мүчөлөрү менен көрсөтүлөт: байыркы түрк тилинде: -ча, -че; -ды, -дi, -ты, -тi; шор тилинде: -лап, -чылап, -лай, -лата, -сын, -кы, -ны; гагауз тилинде: -жа/-жә, -ча/чә, -жасына/-жесинә, -часына/чесинә; чуваш тилинде: -ән (-ён, -н), -ла(-ле), -чен (-ччен); казак тилинде: -ша, -ше; -шама, -шалық; азарбейжан тилинде: -ча, -чә, -часына, -чәсинә, -акы/-әки, -ашы, -лыгда/-ликдә, -лугда/-лугдә, -араг/-әрәк; карачай-балкар тилинде: -гъары/-гери, -хары, -лай, -лей, -сыз, -суз, -сиз, -сюз; башкыр тилинде: са, -се; -лай, -лей; -лата, -ләтә; крым-татар тилинде: -джа/-дже, -ча/-че, -ына/-ыне; караим тилинде: -лэй/-лей, -ча/-чя, -ца/-це ж.б.

Өзбек тилинде кыргыз тилинен өзгөчөлөнүп, тактооч жасоочу мүчөлөр боюнча илимпоздор арасында түрдүү полемикалар арбын.

Демек, азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилинде да бир топ илимпоздордун эмгектеринде тактоочтор менен башка сөз мүчөлөрүнүн ортосунда айрым дал келбестиктер бар. А.Хожиев, Ш.Рахматуллаев, С.Давлетов эмгектери бул полемикага мисал.

Азыркы кыргыз жана өзбек адабий тилинде тактоочтор өздөрүнүн семантикалык, морфологиялык жана синтаксистик өзгөчөлүктөрү менен ачык айырмаланган сөздөрдүн категориясы. Бул категориялар өз ара бири-бири менен байланышта болуп, алардын айкалышы сөздүн тактоочтук категорияга таандык экендигин аныктайт.

Адабияттар:

1. Виноградов В.В. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. 367 с.
2. Давлетов С. Азыркы кыргыз тилиндеги тактоочтор. Кыргыз окуу ПЕДМАМБАС, -Ф.:1960.81-б.
3. Искаков А.О. Наречие в современном казахском языке. Алма-Ата, 1950, стр. 50.
4. Махмудов Н. Ўзбек тилшунослигининг тараққийети // Ўзбек тили ва адабиёти -Т.: 2001. №4. 6-б.;
5. Русский язык. Грамматическое учение о слове. – М.-Л.: Учпедгиз, 1947. с.337;
6. Харитонов Л. Н. Неизменяемые слова в якутском языке. Якутск, 1943. 88 стр.

7. Хожиев А. Ўзбек тили морфологияси, морфемикаси ва сўз ясалишининг назарий масалалари. –Тошкент. Фан нашриёти. 2010. 201 б./
8. 8. Ўзбек тили грамматикаси. Т. 1. –Тошкент: Фан, 1975. 610 б.